

Psychotherapie is een vak apart

door A. van Dantzig

Mij is de vraag voorgelegd mijn standpunt, dat psychotherapie een apart vak is, voor u uiteen te zetten. Dat deze vraag gesteld wordt hangt, zoals u allen weet, samen met de ingewikkelde situatie rond de psychotherapie in de laatste jaren. Het standpunt dat psychotherapie een apart vak moet worden, is één van de vele standpunten die aan de orde zijn. Van de andere standpunten wil ik noemen:

- 1 Het is helemaal geen vak, en het hoort dat ook niet te zijn, want het lijden dat de psychotherapie wil verzachten heeft oorzaken, waartegen de psychotherapie machteloos staat, of hoogstens symptomatisch te werk kan gaan, als een zachte heemeester. Deze geluiden worden wel uit maatschappij-kritische kringen gehoord. Wie ze zonder meer terzijde wil schuiven bedenke dat dit tot voor enkele tientallen jaren ook het standpunt was van de georganiseerde godsdienst – zij het vanuit een andere mens- en maatschappij-opvatting.
- 2 Therapie is genezen en genezen hoort in de geneeskunde thuis; bovendien is de psyche afhankelijk van het soma.
- 3 Psychotherapie gaat over de psyche en zijn lotgevallen, en hoort dus in de psychologie thuis.
- 4 Psychotherapie is een manier van mensen veranderen, en hoort daarom in de andragogie thuis – en hiervan weer twee stromingen: het is een beroep, dat stoelt op een hogere beroepsopleiding, het hoort dus in de sfeer van het maatschappelijk werk, en de tweede: de toepassing van de theorie over verandingsprocessen in het speciale geval van de psychotherapie vereist wetenschappelijke bekwaamheden, en hoort dus in de andragologie.
- 5 Veel van wat de psychotherapie beoogt te doen kan door de mensen zelf gedaan worden, b.v. in zelfhulpgroepen; in ieder geval moet gewaakt worden voor het gevoels-vervreemdende gevolg van het optreden van deskundigen.

Schrijver is directeur van het I.M.P. te Amsterdam en wetenschappelijk hoofdbambtenaar aan de Universiteit van Amsterdam. Voordracht symposium 'De psychiater als psychotherapeut', 19-5-78.

Naast de verschillende claims die gelegd worden op de lokalisatie van psychotherapie is er nog de vraag naar de aard van psychotherapie: wat is eigenlijk psychotherapie, een vraag waarvan de beantwoording ook niet direct duidelijk is. Er bestaan honderden vormen van psychotherapie, en jammer genoeg is de effectevaluatie van psychotherapie nog niet zo ver gevorderd dat we daaraan houvast zouden hebben om het kaf duidelijk van het koren te scheiden. Nu is dit geen ongewoon probleem, en juist in een vergadering van medici, zoals deze, kan daarvoor veel begrip worden verwacht. Er bestaan honderden soorten geneeskunde. De 'officiële' geneeskunde heeft daar een keuze uit gemaakt, en met die keuze andere soorten geneeskunde tot deviaties, of zelfs tot kwakzalverij gemaakt, en – men bedenke dat wel – zeker in den beginne lang niet alleen op grond van effectiviteitsmetingen. De ontwikkeling van een vak is een ingewikkeld samenspel van behoefte van de consument, claim van bekwaamheid – al of niet reëel – van de deskundige, en de aan de beroepsuitoefening verbonden geldelijke en maatschappelijke voor- en nadelen. Het is dit door elkaar lopen van de inhoudelijke motieven – de beroepsbeoefenaars hebben, tot het tegendeel bewezen is, een reële interesse in het vooruitbrengen van hun vak – en van de zakelijke motieven – de beroepsbeoefenaars hebben een reëel belang bij de mogelijkheden die het beroep hun geeft hun maatschappelijke en financiële positie te verbeteren –, het is dit dooreenlopen van ideële en zakelijke motieven, dat de discussie zo makkelijk vertroebelt, omdat de verleiding ontstaat, bij de voorstanders van de ontwikkeling van de psychotherapie de maatschappelijke en financiële motieven voor hun handelen te onderschatten, en bij de tegenstanders de aanwezigheid van die materiële belangen bij de voorstanders te gebruiken om de inhoudelijke argumenten in discrediet te brengen als ideële vlag van de egoïstische lading. Voor een goede discussie lijkt het me nodig om deze beide lijnen in de ontwikkeling van de psychotherapie – ik wil ze de inhoudelijke en de materiële noemen – goed uit elkaar te houden, ze ieder apart te bestuderen, en ons daarna over hun eventuele interferenties te bezien.

Ik begon te zeggen dat ik een voorstander ben van het bevorderen van de psychotherapie tot een apart vak. Ik laat daarbij voorlopig in het midden wat psychotherapie precies is, hoe dat gedefinieerd moet worden. Als het werkgebied en de organisatie van geneeskunde of psychologie opgebouwd zouden moeten worden aan de hand van definities waren wij waarschijnlijk nog steeds bij Hippocrates of Aristoteles. Ik wil mijn stelling nu wat toespitsen, en het volgende stellen:

Psychotherapie dient een nieuwe professie te worden, dat wil zeggen:

- 1 een op universitair niveau beoefende wetenschap, en
- 2 een beroepsuitoefening met een eigen opleiding.

Een apart wetenschapsgebied

Psychotherapie moet een wetenschapsgebied worden. Ik ben me er van bewust dat dit een uitspraak is, waar bibliotheken over geraadpleegd en nog enkele volgeschreven kunnen worden. Wat toch is wetenschap? Over de definitie daarvan trekt men elkaar aan de universiteiten de haren uit het hoofd. Liever dan ook dan aan te tonen dat psychotherapie voldoet aan een definitie van wetenschap, wil ik trachten aan te tonen dat er een werkelijkheidsgebied is, dat zich leent voor wetenschappelijke bestudering en daarbij aansluitende beroepsuitoefening, in de zin van psychotherapie.

Psychotherapie beoogt het verminderen van lijden van de individuele mens met andere dan lichamelijke of maatschappelijke middelen. De doelstelling is vaag, en roept natuurlijk allerlei afgrenzingsvragen op. Bijvoorbeeld: is verdriet een lijden, en moet psychotherapie zich daarmee bezig houden? Ik wil dat soort afgrenzingsvragen laten rusten en omschrijven wat die doelstellingsdefinitie: het lijden verminderen van individuele mensen, betekent, waarbij ik er van uit ga dat er al een, zij het onvolmaakte, consensus bestaat over wat psychotherapie is.

Het betekent in de eerste plaats dat er individuele mensen zijn. Dit lijkt ons vanzelfsprekend, maar dat is het niet. Er zijn mens- en maatschappij-opvattingen, waarin de individuele mens niet voorkomt, althans op een geheel andere wijze dan waarop 'wij' dat bedoelen. Het individu komt in ons beschavingsbereik op twee verschillende manieren voor.

Ten eerste als resultaat van de atomiserende krachten, die horen bij het principe van de eigen verantwoordelijkheid voor het bestaan, de daarbij horende vrije concurrentie, en een volgens zakelijke belangen gestructureerde maatschappij – datgene dus wat in het algemeen een kapitalistische structuur genoemd wordt. Ik bedoel dit louter descriptief, niet goed- of afkeurend; in de maatschappij-ontwikkeling na de Franse revolutie werd het individu steeds meer de werkzame maatschappelijke eenheid, in tegenstelling tot de standen en klassen van de prerevolutionaire fase. Daarmee ontstond ook een principiële vrijheid, een ideaal van de Franse revolutie, én nog steeds van het 'kapitalistische' land bij uitstek, de Verenigde Staten, en een principiële gelijkheid: er waren geen ordeningsprincipes die verschil tussen individuen konden maken – althans niet in de ideologie, in de praktijk wel natuurlijk. Deze vorm van gelijkheid en vrijheid heeft weinig aanleiding gegeven tot broederschap. Zoals het grapje zegt: bedelaar en miljonair waren gelijk vrij om onder de brug te slapen; op basis van deze gelijkheidsgedachte is echter wel een grote maatschappelijke stroming ontstaan, die de gedachte van vrijheid en gelijkheid ook claimde voor hen die bleken hem in de praktijk niet waar te kunnen maken. Deze stroming, die zijn politieke neerslag kreeg in de grote stroming van de sociaal-democratie heeft zijn maatschappelijke uitwerking gekregen in de collectieve verantwoordelijkheid voor het waarmaken van de idealen van individuele vrijheid en gelijkheid –

gelijkheid te verstaan als gelijkheid van kansen – hoe ver we daar in de praktijk vanaf mogen zijn.

Op nog een andere wijze is het 'ontstaan' van het individu in onze samenleving te begrijpen. Het is vooral de socioloog Elias geweest, die uiteengezet heeft hoe zeer de toenemende interdependentie van mensen en structuren, gevolg van de toenemende ingewikkeldheid van technische en maatschappelijke processen, geleid heeft tot een toenemende beheersing van directe individuele menselijke uitingen. Het 'rekening moeten houden met' is een aspect van menselijk functioneren, op alle mogelijke terreinen, dat toeneemt naarmate de functionele verbindingen tussen mensen toenemen. De toenemend ingewikkelde configuraties – zoals Elias de structuren van wederzijdse afhankelijkheid noemt – zijn een uiting van toename van collectieve prestaties: meer en betere techniek, grotere samenlevingsverbanden, e.d., waardoor de mogelijkheden van ieder individu worden uitgebreid. Anderzijds leidt de toenemende wederzijdse afhankelijkheid tot beperking van de armslag van het individu: een voorbeeld hiervan uit de geneeskunde is bijvoorbeeld het ontstaan van chirurgische teams, die alleen nog in samenwerking bepaalde operaties kunnen doen, die voor de individueel opererende chirurg niet meer mogelijk zijn, maar die van ieder teamlid dan ook taakbeperking en wederzijds rekening-houden-met vragen. De beperking van mogelijkheden, inhaerent aan het ingewikkelder worden van de interdependenties, leiden, zoals gezegd, tot beperkingen in het handelingsbereik van de individuele deelnemers aan de configuraties. Dat wil zeggen dat minder handelingsimpulsen in handelen kunnen worden omgezet, en dat wil zeggen dat er een toename ontstaat van het *innerlijk* gevoelsleven, dat wil zeggen van het gevoelsleven dat niet direct tot handelen kan leiden. Uit deze verklarende beschrijving valt op te maken, dat innerlijke gevoelens kenmerkend zijn voor de *individuele plaats van het individu* in het dependentie netwerk – voor de plaats binnen de configuratie –, en dat we te maken hebben met uitgesteld, of door de plaats in de configuratie onmogelijk geworden, althans ongewenst lijkende handelingen.

Misschien is het goed om een voorbeeld te geven van een geval als hier bedoeld: jaloezie, bijvoorbeeld in een ongelukkige liefde. De verliefde man of vrouw, die ziet dat zijn geliefde een ander verkiest, voelt de neiging de rivaal te elimineren, maar wetten en bezwaren belemmeren de handeling; jaloezie is de hunkering naar het verwijderen van de rivaal. Men kan tegenwerpen: de verdwijning van de rivaal brengt nog niet de liefde van de geliefde tot stand. Maar ook het pas willen bezitten van de geliefde als deze bezeten wil worden is een uitstel van handelen, veroorzaakt door opvattingen over toelaatbare of gewenste handelingen binnen een liefdesrelatie; dit rekening-houden-met, uitgaan van de gevoelens van de geliefde, is een vorm van interdependentie, een configuratie, die bijvoorbeeld bij de Sabijnse maagden nog geen rol speelde.

Ik was bezig uiteen te zetten dat psychotherapie, als bedoelende

het elimineren van individueel lijden, als voorwaarde voor zijn ontstaan had: het bestaan van individuen, en ik noemde drie ontwikkelingen, die in onze maatschappij bijgedragen hebben tot het ontstaan van individuen:

- een economisch systeem, dat het individu als sociale eenheid, als actor en auctor socialis erkent;
- een, door dit economisch systeem toenemende ingewikkeldheid van techniek en samenleving, die een inperkende invloed heeft op de handelingsvrijheid van de individuen, met daarmee gepaard gaande een toename van bij geblokkeerde handelingsverlangens behorende gevoelens;
- een politiek systeem (bestaande uit een conglomeraat van Christendom, liberalisme en sociaal-democratie), dat technologische beheersing van deze ingewikkeld geworden systemen nastreeft, uitgaande van de beschermingswaardigheid van de in het maatschappelijk bestek ontstaande individuen. Psychotherapie als maatschappelijk verschijnsel is een onderdeel van deze terugkoppeling in het systeem.

Het werkelijkheidsgebied waar psychotherapie zich mee bezig houdt, is dat van het individueel lijden, wat in het licht van het bovenstaande begrepen moet worden als voortkomend uit individueel gevoelsleven. Dit 'individuele gevoelsleven', dat nu zo'n vanzelfsprekendheid lijkt, is dus in deze beschouwing een werkelijkheidsgebied, dat op de wijze waarop wij het kennen nog niet lang bestaat. Men bedenke bijvoorbeeld dat nog pas enkele tientallen jaren geleden de pastorale zorg gekant was tegen het opvatten van gevoelsmatig lijden als een probleem tussen mensen, als een geseclariseerd probleem, en de problemen waar nu de psychotherapie zich mee bezig houdt, zag als religieuze problemen waarvoor een theologische, althans moraal-theologische oplossing gevonden moest worden. Ook als men stelt, dat interdependentie identiek is met samenleven van mensen, en dat er dus altijd een 'innerlijk gevoelsleven' geweest is, dan nog zou het kwantitatief kunnen zijn toegenomen (Elias geeft daar indrukwekkende argumenten voor). Maar in ieder geval is in onze cultuur de aanreiking van algemeen geldende oplossingen voor innerlijke problemen (godsdienst, moraal) afgenomen, en is de beleving van het individu een op zichzelf belangrijke zaak geworden. Hierbij moet dan nog, en met nadruk, worden opgemerkt, dat deze sociologische relativering niet dat gevoelsleven zelf relativeert. Een mens leeft, en voelt, maar ééns; zijn gevoelsleven is een 'feit'. De relativeringen betreffen de grote getallen en de verschillende kaders. Psychotherapie bemoeit zich met de unieke individuele levens, die samen de getallen en de kaders vormen waarmee de sociologie zich bezig houdt.

Mijn stelling is dus dat juist in onze samenleving een nieuw werkelijkheidsgebied is ontstaan, dat ik boven heb trachten te beschrijven in zijn ontstaan, en dat een deel van de legitimatie van psychotherapie als wetenschap geeft, in zoverre psychotherapie zich bezig houdt met de stoornissen van het gevoelsleven. Het grote

psychotherapeutische paradigma zoals dat tegenwoordig in navolging van Kuhn heet, de psychoanalyse, houdt zich daarmee bezig, en ik heb geprobeerd uiteen te zetten dat dat niet een toevallige ontwikkeling is, die ook duizend jaar eerder, of in China had kunnen ontstaan, maar een gebeuren dat wezenlijk samenhangt met de structuur van de werkelijkheid in onze cultuur. 'Ontstaan van een werkelijkheidsgebied' betekent hier niet alleen dat door ingewikkelde interdependenties een innerlijk gevoelsleven ontstaat, maar ook dat de voorwaarden geschapen worden, waardoor dit werkelijkheidsgebied de maatschappelijke aandacht krijgt, waardoor het pas onderwerp van reflectie en object van handelen kan worden, – waardoor tenslotte ook psychotherapie kan ontstaan.

Over dat werkelijkheidsgebied is meer te zeggen in samenhang met de taken waarvoor de wetenschap die dat werkelijkheidsgebied bestudeert, zich gesteld ziet. Het gebied van het innerlijk leven en zijn stroomnissen is een gebied waarop ingewikkelde relaties bestaan tussen het te bestuderen individuele universum en de grotere gehele, waar het is ingebed, waar het door wordt beïnvloed en waarop het invloed uitoefent. Deze relaties van individu en systeem dienen wetenschappelijk doorgelicht te worden op hun relevantie voor het psychotherapeutisch handelen, van welke techniek dit ook gebruik maakt, aangezien het wezenlijke structuren zijn van het psychotherapeutisch werkelijkheidsgebied. Ik bedoel dus niet te zeggen dat psychotherapie zich bij voorkeur met systemen moet bezig houden – dat zou een naïeve sprong zijn van een vaststelling over de aard van het therapeutische veld naar de therapeutische handelingsstrategie. Wat ik wel bedoel is dat het therapeutisch 'veld' ingewikkeld van structuur is, en dat de uit de 'zorg' geboren psychotherapie activiteit, wil hij recht doen aan zijn object, met de speciale omgrenzing en structuur van zijn veld rekening zal moeten houden. Dit, lijkt me, is niet anders dan zeggen dat psychotherapie een activiteit is, die dient te stoelen op een wetenschappelijke basis, die een afspiegeling is van de specificiteit van het door die wetenschap bestreken veld.

Het zal u niet ontgaan zijn, dat psychotherapie in deze beschouwing een relatieve zaak wordt, dat wil zeggen gerelateerd aan een bepaalde maatschappelijke ontwikkeling en de daarbij horende visie. Dit is niet een zwakte van de wetenschap van de psychotherapie, maar juist een van zijn specifieke problemen: de wetenschap van de psychotherapie zal deze sociale relativiteit van de aan de psychotherapie voorgelegde problemen – problemen van individueel lijden – moeten doordenken, en vanuit de conclusies van dat denken (waaronder onderzoek) methoden moeten ontwikkelen, die individueel lijden verlichten, rekening houdende met de maatschappelijke situaties, die het 'individueel' lijden zowel hebben veroorzaakt in de zin als boven beschreven, als ook de voorwaarden voor het opheffen daarvan hebben geschapen.

Het uitgangspunt van al deze activiteiten is individueel lijden. Dit individueel lijden ontstaat dus per definitie op een individuele plaats in het interdependentienetwerk, het is sociaal bepaald, de

sociologie kan er een heleboel over vertellen, maar in het unieke van de sociale plaats gaat het principieel de grenzen van de sociologie te buiten; in zijn uniciteit van onderwerp is de psychotherapie verwant met wetenschappen als geschiedenis en archeologie: algemene samenhangen en wetmatigheden kunnen nooit meer zijn (maar ook niet minder) dan heuristische principes bij het laten oplichten van individuele structuren en daaruit voortvloeiende veranderingsmethoden.

Een aparte beroepsuitoefening

Vooraf ook het laatste is van belang als argument voor het karakter van psychotherapie als 'apart vak'. Inzicht in de structuren die samenhangen met individueel lijden dient, misschien niet ten principale, maar toch wel in de praktijk, samen te hangen met de individuele, unieke aard van de gestelde problemen (Ik zeg: misschien niet ten principale, maar toch wel in de praktijk, omdat het wel denkbaar is, dat er een bepaalde, voor ieder geldende methode gevonden zou kunnen worden, maar wel zeer onwaarschijnlijk). Dit betekent dat het een taak voor de wetenschap en beroepsuitoefenaar van de psychotherapie zal worden, methoden te ontwerpen die leiden tot het vinden van aan het individuele geval aangepaste technieken. Om een voorbeeld te geven: toepassen en ondergaan van een klassieke psychoanalyse vereisen een persoonlijkheidsstructuur, die alleen gevonden wordt bij mensen met een bepaalde graad van beheersing van behoeftebevrediging. Het zou een wetenschappelijke en praktijkopgave van de psychotherapie zijn, het psychoanalytische persoonlijkheidsmodel, en de daarbij horende theorie over psychische stoornissen, toepasbaar te maken op mensen met een andere beheersings-bevredigingsbalans.

Ik wil hierbij nog twee opmerkingen maken voor een goed begrip: 1 – Dit zoeken naar de juiste technische 'aanpak in ieder bepaald geval is niet een bijstellen van een standaardtechniek. Integendeel: in deze opvatting kan er geen standaardtechniek zijn, maar moet de methode voortvloeien uit de analyse van het individuele universum en zijn interdependenties. Dat daarbij in de praktijk moet worden uitgegaan van bestaande methoden spreekt vanzelf: niet iedereen is een Freud of Wolpe voor ieder individueel geval. Maar als leidinggevend principe kan dit toch wel gesteld worden, en het vindt zijn rechtvaardiging in de afgrenzing en structuren van het wetenschapsgebied.

2 – Bij de interdependenties van de te veranderen mens hoort de veranderaar, de therapeut. Dat wil zeggen dat bij de analyse van het therapeutisch probleem hoort een analyse van mogelijkheden en onmogelijkheden van de therapeut en zijn plaats in de te ondernemen gezamenlijke activiteiten. Ook dit is niet een toevallige technische bijzonderheid. Het is veeleer zo, dat in het 'gesprek' tussen therapeut en patiënt drie talen worden gesproken: twee individuele en een collectief-geldende, en dat het bij de therapeutische taak hoort, deze drie talen in elkaar vertaalbaar te maken. De daar-

voor benodigde 'zelfkennis' en zijn toepassing heeft hetzelfde positionele probleem dat de hele onderneming van de psychotherapie kenmerkt: om dit goed te doen zou een standpunt buiten het gebeuren moeten kunnen worden ingenomen, maar dat is nu juist onmogelijk. Ik kan me voorstellen dat men daarom de hele onderneming voor onmogelijk verklaart, zoals dat bijvoorbeeld ook wel gedaan wordt met de kennis-sociologie. Ik denk dat dit een extreem en onnodig standpunt is: reflectie op eigen denken is door dat denken bepaald, dat is waar, maar dat het over dat denken geen enkel waardevol inzicht zou kunnen verschaffen lijkt me onjuist.

Deze fundering van de psychotherapie in de werkelijkheid van de 'humanistische' samenleving betekent dat het ontstaan van psychotherapie mede bepaald wordt door politieke en ethische structuren. Het is hoop ik duidelijk geworden dat ik dat niet aan de psychotherapie externe zaken acht, maar ze beschouw als immanente structuren: door de voor onze samenleving kenmerkende structuren is het psychotherapeutische werkelijkheidsveld pas ontstaan; ethiek van de psychotherapeutische situatie is daarom evenmin een externe zaak, maar een onderdeel van het veld van onderzoek van de wetenschap van de psychotherapie. Psychotherapie kan, als wetenschap, niet ethisch en politiek naïef zijn zonder een deel van zijn wetenschappelijke taak te verwaarlozen, waarmee ik niet wil bedoelen dat het beoefenen van psychotherapie een politieke keuze inhoudt.

Wanneer men überhaupt psychotherapie wil bedrijven – en dat gebeurt – lijken bovenstaande overwegingen me voldoende om een aparte plaats voor de psychotherapie binnen de wetenschappen op te eisen. Om ze nog eens kort samen te vatten:

Psychotherapie bemoeit zich met het verminderen van individueel lijden, dat wil zeggen met eenmalige gebeurtenissen die maar ten dele bepaald zijn door algemeen geldende wetmatigheden. Psychotherapie wordt gerechtvaardigd, als praktisch handelen, door het belang dat aan dit individuele gebeuren wordt gehecht. De wetenschap van de psychotherapie staat voor het probleem, deze uniciteit beheersbaar te maken, dat wil zeggen methoden te scheppen voor het ontwerpen van individueel geldende veranderingsstrategieën, daarbij uiteraard aansluitend bij algemene kennis over de mens. Daarbij zal deze uniciteit begrepen moeten worden als een 'terminale uitsplitsing' van algemene, sociale, waaronder ethische algemeen-geldigheden, die mede tot voorwerp van onderzoek en zorg zullen moeten worden ter bereiking van de psychotherapeutische doelstellingen.

Zo gezien zal de wetenschap en praktijk van de psychotherapie gebruik moeten maken van en geholpen moeten worden door alle in het begin genoemde wetenschappen die nu psychotherapie bedrijven, en samen claimen. Maar zijn articulatie van de werkelijkheid opent een eigen wetenschapsgebied, en zijn praktijk een eigen technologie, die volgens bovenstaande beschouwingen sterk van

elkaar afhankelijk zijn. Reden genoeg, meen ik, om voor de psychotherapie de status van een eigen professie te mogen claimen. Een laatste opmerking: men zou mij tegen kunnen werpen, dat het bovenstaande niet alleen geldt voor wat nu psychotherapie in engere zin wordt genoemd, maar voor de geestelijke gezondheidszorg in het algemeen. Ik wil daar op zeggen dat ik die tegenwerping gerechtvaardigd vind, maar niet principieel. Misschien moet geestelijke gezondheidszorg, voor zover het gaat over individuele zorg, wel een apart vak worden. In dit stadium is dat gedeelte van de geestelijke gezondheidszorg dat 'psychotherapie' heet, zo ver ontwikkeld dat de bovengenoemde problemen daar spelen, en ook in de praktijk tot dit soort discussies aanleiding geven. Wanneer de psychotherapie in engere zin toe is aan de maatschappelijke ontwikkeling die hoort bij het ontstaan van een nieuw vakgebied en een nieuwe professie, is het een maatschappelijke keus of men daarmee wil beginnen of wachten op andere, verwante stromingen. Ik kies persoonlijk voor het eerste, maar ik vind dat minder principieel dan de overweging die ik boven gaf om van de wetenschap en techniek van het verminderen van individueel psychisch lijden een apart wetenschapsgebied en een apart vak te maken.